

بانكدارى اسلامى در جمهورى اسلامى ايران

www.ketab.ir

www.ketab.ir

سرشناسه : زردموی اوردکلمه، شاپور، ۱۳۶۱

عنوان و نام پدیدآور : بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران

نویسنده: تألیف: شاپور زردموی اردکلمه

مشخصات نشر : تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹

مشخصات ظاهری : ۳۰۸ص

فروست : انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی: ۷۴۰، اقتصاد سیاسی: ۱۲

شابک : ۴۰۰۰ ریال: ۴-۴۸۹-۴۱۹-۹۶۴-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی : فیبا

یادداشت : کتابنامه.

موضوع : بانک و بانکداری (اسلام)

موضوع : بانک و بانکداری - ایران.

موضوع : اسلام و اقتصاد.

شناسه افزوده : مرکز اسناد انقلاب اسلامی

رده بندی کنگره : ۱۳۸۹ پ ۲/ ۴/ ۲۲/ ۲۳۰ BP

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۴۸۳۳

شماره کتابشناسی ملی : ۲۲۴۵۷۰۸

انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

عنوان: بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران

تألیف: شاپور زردموی آوردکلو

نوبت چاپ: اول، زمستان ۱۳۸۹

شمارگان: ۲۰۰۰ قیمت: ۴۰۰۰ تومان

حروف چینی و لیتوگرافی: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

چاپ و صحافی: چاپخانه مرکز اسناد انقلاب اسلامی

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۱۹-۴۸۹-۴

ISBN: 978-964-419-489-4

مقوق این اثر برای نشر محفوظ است

نشانی: تهران، خیابان شریعتی، نرسیده به میدان قدس، روبروی پمپ بنزین اسدی، پلاک ۳۰۹۴.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی، صندوق پستی ۹۳۹۵/۳۸۹۶ تلفن: ۲۲۲۱۱۱۹۴ تلفکس: ۲۲۲۱۱۱۷۴

www.irdc.ir

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۱۳	پیشگفتار

فصل اول:

۳۱	ربا از منظر فقهی، حقوقی و اقتصادی
۳۳	ربا در قرآن
۶۰	ماهیت ربا از نظر حقوقی
۶۴	ربا از نظر اقتصادی
۶۶	سپرده‌های ثابت از دیدگاه فقهی و حقوقی
۷۵	عدم تناسب نظریه‌ی وکالت با معاملات بانکی
۷۷	آرای فقهی امام خمینی پیرامون ربا و معاملات بانکی
۸۱	آرای فقهی امام در خصوص معاملات بانکی

فصل دوم:

۸۷	خصوصیات و ویژگی‌های بانکداری اسلامی
۹۱	پایه‌های اساسی بانکداری اسلامی در ایران
۹۱	۱- حذف ربا (بهره) از عملیات بانکی

- ۲- اخذ سود در عملیات بانکی ۹۶
- ۳- تجهیز سپرده‌ها (منابع) ۹۶
- ۴- اعطای تسهیلات اعتباری (تخصیص منابع) ۱۰۰
- الف) حداقل نرخ سود مورد انتظار ۱۰۷
- ب) حداکثر نرخ سود معاملات قطعی بانک‌ها ۱۰۸
- خصوصیات ویژه‌ی بانکداری اسلامی در ایران ۱۰۸
- ۱- پرتفوی تسهیلات اعتباری بانک‌ها مشابه پرتفوی سرمایه‌گذاری بازار است ۱۰۸
- ۲- احتمال ریزان سرمایه در بانکداری اسلامی در ایران کمتر از احتمال همین زیان در بانکداری کلاسیک است ۱۰۹
- ۳- توزیع درآمد فعالیت‌های اقتصادی ۱۱۰
- ۴- مشخص بودن جهت مصرف ۱۱۰
- ۵- تسهیل امر نظارت ۱۱۱

فصل سوم:

- بررسی تطبیقی بانکداری اسلامی با بانکداری متعارف ۱۱۳
- ۱- تفاوت بانکداری اسلامی با بانکداری متعارف در مبانی هستی‌شناختی ۱۱۵
- ۲- اصول و اهداف دو سیستم اقتصاد اسلامی و سرمایه‌داری ۱۳۱
- ۳- نحوه‌ی عمل بانکداری سرمایه‌داری و اسلامی ۱۳۴
- ۴- وجوه افتراق بانکداری اسلامی با بانکداری ربوی در تجهیز منابع پولی ۱۴۸
- ۵- وجوه افتراق بانکداری اسلامی با بانکداری ربوی در تخصیص منابع پولی ۱۵۱
- ۶- تفاوت بانکداری ربوی و بانکداری اسلامی از دیدگاه شهید صدر ۱۵۲
- ۷- نقش و اهمیت نظام بانکداری اسلامی در رونق بازارهای مالی ۱۵۴

فصل چهارم:

- تجربه‌ی بانکداری اسلامی در ایران ۱۶۳
- ۱- روش‌های اعطای تسهیلات و مشخصات عمومی آن ۱۶۶

۱۶۶.....	۲- قرض الحسنه.....
۱۷۸.....	۳- عقد مضاربه.....
۱۸۴.....	۴- معامله سلف.....
۱۹۰.....	۵- مشارکت مدنی.....
۱۹۵.....	۶- جعله.....
۲۰۱.....	۷- فروش اقساطی.....
۲۰۸.....	۸- اجاره به شرط تملیک.....
۲۱۵.....	۹- مشارکت حقوقی.....
۲۲۱.....	۱۰- سرمایه گذاری مستقیم.....
۲۲۸.....	۱۱- خرید دین.....
۲۳۸.....	۱۲- مشکلات بانکداری بدون ربا.....
۲۵۹.....	نتیجه گیری.....
۲۷۳.....	کتابنامه.....
۲۷۹.....	نمایه.....

مقدمه

اقتصاد یکی از ارکان اصلی هر جامعه است که در آن پول و گردش پولی موتور محرکه‌ی چرخه‌ی اقتصادی محسوب می‌شود. مهم‌ترین سیستمی که در جوامع جدید به نقل و انتقال پول می‌پردازد بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری می‌باشند. در سیستم‌های اقتصادی‌ای که سود و بهره اصل و مبنای تحرک اقتصادی به شمار می‌روند، میزان و نحوه‌ی گرفتن سود و بهره چندان اهمیت خاصی برای گیرنده و دهنده پول ندارد. اما در نظام اقتصادی اسلام هر نوع عملیاتی در نقل و انتقال پول و تسهیلات که منجر به ربا شود، به شدت نهی و گناه کبیره شناخته شده است. برای اینکه این شبهه از عملیات بانکی رفع گردد اندیشمندان مسلمان، نظام بانکداری اسلامی را پیشنهاد کرده و کوشیدند براساس دستورات صریح دین اسلام سازوکارهای اجرایی چنین نظامی را طراحی و عملیاتی کنند.

جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان نظامی که بر پایه‌ی دین مبین اسلام، تحت هدایت و رهبری امام خمینی (ره) و تلاش و استقامت و پایداری ملت مسلمان ایران، شکل گرفته است، کوشیده نظام بانکداری بدون ربا را در سیستم اقتصادی خود پایه‌ریزی و اجرا کند. اینکه در عمل تا چه حد توانسته به این مفهوم جامه‌ی عمل ببوشاند و موفق شود، موضوعی است که سعی شده در این اثر به آن پاسخ داده شود.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی، با امید به اینکه پژوهش حاضر بتواند سرفصل جدیدی برای مطالعات اقتصاد اسلامی در دانشگاه‌ها باشد، اقدام به انتشار آن کرده است.

ضمن تشکر از نویسنده محترم اثر، از تلاش‌های معاون پژوهشی، آقای دکتر اکبر اشرفی، مدیر بخش تحقیق، آقای علی کردی و مدیر گروه اقتصاد و جامعه‌شناسی سیاسی، آقای دکتر رشید جعفرپور و کارشناسان محترم گروه، آقایان محمدزمان راستگو و ایمان حسین قزل‌ایاق و نیز همکاران محترم در معاونت انتشارات قدردانی می‌شود.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی

www.ketab.ir

پیشگفتار

عملیات محدود بانکی در حدود دوهزار سال قبل از میلاد مسیح در خاورمیانه (بابل) جریان داشته و اسناد اعتباری با استفاده از لوحه‌های گلی در حدود هشت قرن قبل از میلاد در این منطقه در امور تجاری مورد دادوستد قرار می‌گرفته است. متأسفانه اطلاعات معتبر و دقیقی از وجود بانک با سازمان و مفهوم امروزی در ایران باستان در دست نیست، ولی قراین و شواهد حکایت از این دارند که عملیات بانکی و اعتباری بیشتر توسط صراف‌ها و مؤسسات صرافی انجام می‌گرفته است. خصوصاً پس از فتح لیدی و ضرب سکه‌ی «دریک»^۱ (۵۱۶ قبل از میلاد) در ایران در زمان داریوش کبیر، عملیات صرافی و بانکی گسترش یافته است.

فعالیت صراف‌ها و مؤسسات اعتباری، در زمان اشکانیان و ساسانیان در دوره‌ی ساسانیان بر اثر بسط و توسعه‌ی بازرگانی و رواج مسکوکات مختلف طلا و نقره رونق بسیار داشته است. زیرا لازمه‌ی ادامه‌ی فعالیت‌های تجاری به‌خصوص در معاملاتی که مسکوکات خارجی وسیله‌ی مبادله قرار می‌گرفت، استفاده از کسانی بود که در تشخیص عیار، تعیین ارزش و وزن مسکوکات و روابط آنها با یکدیگر تخصص داشتند.

در دوره‌ی اسلامی، ابتدا به علت موانع مذهبی، حرام بودن دریافت بهره و ناامنی

1. Daric

اقتصادی رکود و کساد قابل ملاحظه‌ای در پیشرفت و تکامل این فعالیت وجود داشت. در این دوره، ابتدا فقط عده‌ای از صراف‌ها که از رباخواری با وجود معتقدات مذهبی ابا نداشتند، به این فعالیت مهم ادامه دادند؛ ولی کم‌کم بر اثر گذشت زمان و آرامش و ثبات سیاسی و رونق اقتصادی دامنه‌ی فعالیت صراف‌ها گسترش پیدا کرد. از اوایل قرن نوزدهم م، مؤسسات صرافی بزرگ از طریق برقرار کردن رابطه با بانک‌های خارجی و ایجاد نمایندگی در مراکز مهم بازرگانی، دایره‌ی عملیات خود را از مبادله‌ی پول‌های فلزی مختلف و قرضه با نرخ‌های گزاف، به تنزیل بروات تجارتمی و تصفیه‌ی محاسبات بازرگانی در داخل و خارج کشور توسعه دادند. در داخل کشور، علاوه بر سفته و برات، «بیجک» که آن را می‌توان نوعی پول اعتباری دانست، رواج پیدا کرد. بیجک توسط صراف‌ها صادر می‌شد و عبارت بود از: سندی که صراف به وسیله‌ی آن وصول مبلغی را به صاحب آن اعلام و تعهد می‌کرد. آن مبلغ را عندالمطالبه یا در مدت کوتاهی بپردازد. اعتبار این بیجک‌ها بستگی به میزان اعتبار صراف صادرکننده‌ی آن داشته و سند مزبور غالباً نقش مهمی را در مراکز فعالیت بازرگانی، به‌خصوص در مواقع کمبود مسکوکات فلزی، به عهده داشت. بیجک و فعالیت این صراف‌ها تا دوره‌ی بانکداری جدید و استقرار بانک‌های خارجی در ایران ادامه پیدا کرد.^۱

با توجه به اهمیت و تأثیر بانک‌های خارجی در تحول و تکامل بانکداری ایران، در اینجا ابتدا کلیه‌ی بانک‌های خارجی و مؤسسات بانکی و صرافی ایرانی قبل از تأسیس بانک ملی ایران در سال ۱۳۰۶ و سایر مؤسسات بانکی و همچنین مقررات و قوانین بانکی مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

۱. برای مطالعه‌ی بیشتر مراجعه شود به: مصطفی فاتح، پول و بانکداری، مطبعه روشناس، تهران، ۱۳۰۹، صص ۳۰۸-۳۱۰. همچنین تاریخچه‌ی سی ساله‌ی بانک ملی ایران ۱۳۰۷-۱۳۳۷، تهران، چاپخانه‌ی بانک ملی ایران،

پیدایش مؤسسات بانکی و صرافی

سال ۱۲۶۶ش (۱۸۸۷م) در تاریخ بانکداری ایران حایز اهمیت خاصی است، زیرا در این تاریخ یک مؤسسه‌ی بانکی به مفهوم واقعی و امروزی خود در ایران تأسیس شد و از طریق آشنایی کامل با روش‌های بانکی جدید، که بر اثر قرن‌ها تکامل در کشورهای اروپایی به وجود آمده بود، شروع به کار کرد. این مؤسسه که با فعالیت‌های خود پایه‌های اساسی بانکداری جدید را در ایران استوار کرد، شعبه‌ی بانک جدید شرق بود که اساساً انگلیسی و مرکزش در شهر لندن و در مناطق جنوبی آسیا (هندوستان) فعالیت بانکی داشت. در زیر بانک‌ها و مؤسساتی که تا زمان تأسیس بانک ملی در ایران تشکیل و فعالیت داشته‌اند و در تکامل بانکداری کشور ما مؤثر بوده‌اند، به طور خلاصه بررسی می‌شود:

بانک جدید شرق

بانک جدید شرق در سال ۱۲۶۶ (۱۸۸۷م) بدون امتیاز از دولت ایران شعبه‌ی مرکزی خود را در تهران افتتاح و به عملیات بانکی پرداخت. در اندک مدتی فعالیت خود را گسترش داده و در شهرهای تبریز، رشت، مشهد، اصفهان، شیراز و بوشهر، به ایجاد شعبه اقدام نمود. عملیات بانک از هر لحاظ در ایران تازه و بی‌سابقه بود و نتیجتاً از همان ابتدای کار با موفقیت مواجه شد.

اقدام مهم دیگر این بانک، انتشار نوعی اسکناس به وسیله‌ی شعبه‌ی مرکزی در تهران به شکل حواله‌های قرانی به عهده‌ی خزانه‌دار بانک بود. این حواله‌ها تا حدودی بین مردم رواج پیدا کرد و در معاملات کوچک روزانه مورد استفاده قرار گرفت. حواله‌های مزبور به محض ارائه به بانک قابلیت تبدیل به مسکوک نقره داشت.

بانک شاهنشاهی ایران^۱

بانک شاهنشاهی برخلاف بانک جدید شرق به موجب امتیازی که در سال ۱۲۶۷ (۱۸۸۹م) از طرف دولت ایران به بارون جولوس دورویتر^۲ اعطا گردید، تأسیس شد. به موجب این امتیاز، که به مدت شصت سال به بانک شاهنشاهی داده شده بود، بانک می‌توانست علاوه بر فعالیت‌های بانکی و تجارتي انحصاراً به نشر اسکناس بپردازد و در عین حال صندوق‌داری دولت ایران در داخل و خارج از کشور در مقابل کارمزد به این بانک واگذار گردیده بود. به علاوه، بانک از پرداخت مالیات کلیه فعالیت‌های خود معافیت داشت. البته در مقابل این امتیازات تعهداتی هم بر عهده‌ی رویتر بود.

بررسی اهمیت و آثار اقتصادی این امتیازات در اینجا خارج از موضوع به نظر می‌رسد، ولی این توضیح آن لازم است که داشتن امتیاز انحصاری انتشار اسکناس یا صندوق‌داری دولت، هر یک به تنهایی برای اجرای هر نوع سیاست اقتصادی و تجارتي در کشور کافی است. هر که اهمیت انتشار اسکناس خیلی آسان‌تر و آثار اقتصادی آن خیلی روشن‌تر از موضوع صندوق‌داری دولت است. توجه به مفهوم این توضیح که «تمرکز حساب‌های دولت و وجوه خزانه در بانک شاهنشاهی و دخالت مؤسسه‌ی مزبور در کلیه‌ی نقل و انتقالات کشوری و لشکری از جمله پرداخت حقوق مأموران دولت و افراد ارتش به تدریج اسباب استیلاي بانک را بر امور مالی کشور فراهم ساخت»، شاید بتواند اهمیت امر صندوق‌داری دولت را نیز تا حدودی روشن سازد.

در سال ۱۳۰۹ امتیاز انحصاری نشر اسکناس به مبلغ دویست هزار لیره از بانک شاهنشاهی ایران بازخرید شد و به بانک ملی ایران واگذار گردید. بانک شاهنشاهی تا سال ۱۳۲۷، پایان مدت امتیاز شصت ساله به فعالیت خود ادامه داد و از آن پس مانند یک بانک عادی تجارتي بدون امتیاز خاص تا مرداد ۱۳۳۱ به نام بانک انگلیس در

1. The Imperial Bank of Iran

2. Baron Julius'de Reuter

ایران و خاورمیانه فعالیت می نمود.

بانک استقراضی ایران

کمی پس از استقرار بانک شاهنشاهی در سال ۱۲۶۹ (۱۸۹۰م)، امتیازی جهت تأسیس بانکی به نام بانک استقراضی ایران به یکی از اتباع روسیه‌ی تزاری به نام «ژاک پولوکوف» داده شد. مدت امتیاز ۷۵ سال بود و به غیر از عملیات بانکی و رهنی، حق انحصاری حراج عمومی را نیز داشت و از معافیت مالیاتی نیز برخوردار بود. بانک استقراضی ایران با سی میلیون منات سرمایه، به شکل شرکت سهامی تأسیس و از سال ۱۲۷۰ (۱۸۹۱م) با افتتاح اداره‌ی مرکزی خود در تهران و چندین شعبه در شهرستان‌های شمالی، رسماً شروع به کار کرد.

به طور کلی، عملیات بانک استقراضی در ایران چندان با موفقیت توأم نبود؛ زیرا هیچ‌گاه سپرده‌های اشخاص به میزان قابل توجهی بالغ نشده و با وجود پرداخت بهره به سپرده‌های اشخاص نتوانست اعتماد عمومی را جلب کند. بانک استقراضی پس از واگذاری به دولت ایران به «بانک ایران» موسوم گردید و به علت فقدان سرمایه‌ی نقدی و اشکالات زیاد در اخذ طلب‌های خود نتوانست احیا شود و بالاخره در سال ۱۳۱۲ ضمیمه‌ی بانک کشاورزی ایران گردید و منحل شد.

مؤسسات صرافی

مقارن با عملیات بانکی مؤسسات اعتباری خارجی مذکور، مؤسسات صرافی کوچک و بزرگ ایرانی نیز در فاصله‌ی بین سال‌های ۱۲۶۶ و ۱۳۰۰ش به فعالیت بانکی اشتغال داشتند. ولی در مقایسه با سازمان بانکی و عملیات بانکداری بانک‌های

۱. احمد مجتهد و علی حسن‌زاده. پول و بانکداری و نهادهای مالی. پژوهشکده‌ی پولی و بانکی، ۱۳۸۴، ص

استقراضی و شاهنشاهی ایران و شاید تا حدودی بر اثر عملیات آنها هیچ‌گاه موفق به ایجاد تشکیلات منظمی که واقعاً بتواند با مؤسسات مزبور رقابت نماید، نگردیدند. به علاوه، با وجود مشاهده و آشنایی با عملیات بانکی جدید، مؤسسات اعتباری خارجی در ایران از سال ۱۲۶۶ کمتر به اصول بانکداری صحیح توجه کردند و گاهی هم به کمک این مؤسسات به عملیات غیراصولی خویش توسعه دادند.

از جمله مؤسسات پرارزش و مهمی که در این دوره فعالیت داشتند، می‌توان مؤسسه‌ی سرادان تومانیانس (۱۲۷۰-۱۳۰۱)، مؤسسه‌ی جهانیان (۱۲۷۴-۱۲۹۱) و مؤسسه‌ی جمشیدیان (۱۲۶۵-۱۲۹۴) را نام برد. فعالیت اصلی این مؤسسات، در ابتدا بیشتر تجارت (خرید و فروش کالا، صادرات و واردات و غیره) بود و بر اثر گسترش بازارها و سر و کار پیدا کردن با پول‌های مختلف یا امانتداری و حسن شهرت به عملیات صرافی و بانکی مبادرت نمودند. این عملیات، شامل: نقل و انتقال سپرده‌های افراد در داخله‌ی کشور، افتتاح حساب جاری و پرداخت بهره به موجودی حساب‌ها، ایجاد اعتبارات کوتاه‌مدت، خرید و فروش بروات و اسناد تجارتي و صدور بیجک و برقراری نمایندگی در شهرهای مهم داخلی و مراکز بازرگانی خارجی - به‌خصوص در کشورهای هم‌جوار - بود.

با وجود توسعه‌ی عملیات صرافی و بانکی، هیچ‌یک از این مؤسسات از فعالیت‌های تجارتي خود دست برنداشتند. به این معنی که، بعضی از آنها برای کسب منفعت بیشتر به تأسیس کارخانجات تولیدی و استخراج معادن به منظور تهیه‌ی مواد صادراتی مبادرت، و برخی دیگر با استفاده از اعتبار اعطایی بانک‌های استقراضی و شاهنشاهی ایران به ملک‌داری و توسعه‌ی فعالیت‌های کشاورزی اقدام کردند. غافل از اینکه کلیه‌ی فعالیت‌های تجارت و خرید و فروش کالا - ملک‌داری و زراعت - قرضه علیه اموال غیرمنقول، با عملیات صحیح بانکی مغایر بوده و دیر یا زود به نابودی آنها می‌انجامید.

متأسفانه دیری نپایید که این مؤسسات یکی بعد از دیگری به این سرنوشت شوم

دچار شدند. بعضی بر اثر توسعه‌ی زیاد از حد فعالیت‌های تولیدی و تجارتنی و از دست دادن قدرت پرداخت و عدم بازپرداخت، عده‌ای دیگر بر اثر خودداری بانک‌های شاهنشاهی و استقراضی ایران از تمدید اعتبارات اعطایی متوقف گردیده و به فعالیت آنها خاتمه داده شد. البته بعضی از مؤسسات صرافی این زمان مانند کمپانی فارس (۱۲۷۵-۱۲۸۳) و یا شرکت اتحادیه (۱۲۷۶-۱۲۹۱) از حدود کار خود تجاوز ننمودند، ولی در مقابل فشار بانک‌های خارجی تاب مقاومت نیاورده و مجبور به انحلال گردیدند. مؤسسات کوچک صرافی نیز کم‌کم یا با قبول نمایندگی بانک‌های خارجی در مناطقی که شعبه‌ای نداشتند، به فعالیت ادامه دادند و یا با ترک صرافی به فعالیت دیگری پرداختند.

با این همه، این مؤسسات در تکامل بانکداری این کشور از طریق توسعه‌ی عملیات بانکی و راهنمایی مردم برای استفاده از خدمات بانکی، نقش مهمی ایفا کردند و راه را برای پیروزی بانک ملی ایران که بعداً تأسیس شد، هموار نمودند. مؤسسات مزبور عبارت‌اند از:

الف) بانک سپه

بانک سپه اولین بانک ایرانی است که در سال ۱۳۰۴ ش. به نام «بانک پهلوی قشون»، به منظور انجام امور مالی و به کار انداختن وجوه صندوق بازنشستگی درجه‌داران ارتش تأسیس شد. سرمایه‌ی اولیه‌ی بانک به مبلغ ۳/۸۸۰/۳۹۵ تومان از محل وجوه صندوق بازنشستگی مزبور تأمین و پرداخت گردید. گرچه هدف اساسی از تأسیس این بانک انجام امور مالی ارتش بود، مع الوصف بانک سپه با ایجاد تدریجی شعب در شهرستان‌های مهم کشور، به انجام پاره‌ای عملیات اعتباری از قبیل افتتاح حساب جاری، نقل و انتقال پول در داخل کشور، تنزیل بروات تجارتنی، ایجاد قرضه‌ی بانکی و غیره اقدام کرد و کم‌کم به صورت یک بانک مهم درآمد. سرمایه‌ی این بانک نیز تدریجاً افزایش پیدا کرد و در سال ۱۳۳۲ که بانک با اساسنامه‌ی جدید

به شکل شرکت سهامی به فعالیت پرداخت، سرمایه‌ی آن بالغ بر ۳۷۰ میلیون ریال و در سال ۱۳۴۰ به ۶۸۵ میلیون ریال شد. بانک سپه یکی از مهم‌ترین بانک‌های دولتی تجارتي فعلی است و در حالی که انجام امور مالی ارتش را کماکان به عهده دارد، به کلیه‌ی عملیات بانکی مجاز نیز اقدام می‌نماید.

ب) مؤسسه‌ی رهنی ایران

مؤسسه‌ی رهنی ایران در سال ۱۳۰۵ با سرمایه‌ی مختصری که از محل کسور بازنشستگی کشوری تأمین شد، تحت نظارت وزارت دارایی شروع به کار کرد. منظور اساسی از تأسیس این مؤسسه کارگشایی از طریق دادن قرضه‌ی کوتاه‌مدت با بهره‌ی کم در مقابل اخذ وثیقه‌ی اموال منقول بود. این مؤسسه، علاوه بر قرض دادن سرمایه‌ی خود از سپرده‌های نقدی افراد نیز برای این منظور استفاده می‌کرد و بهره‌ی دریافتی از قرضه‌ها را به این سپرده‌ها می‌پرداخت.^۱ مؤسسه‌ی رهنی ایران پس از تشکیل بانک ملی جزء سازمان بانک مزبور شد و از سال ۱۳۱۸ که بانک رهنی به وجود آمد، به نام «بانک کارگشایی» موسوم گردید.

پ) بانک عثمانی

بانک عثمانی اصولاً یک بانک انگلیسی بود که از محل سرمایه‌ی مشترک فرانسه و انگلیس از اواسط قرن نوزدهم در کشور ترکیه تأسیس شد و شعب متعدد آن تحت همین نام در ترکیه و کشورهای هم‌جوار آن تدریجاً به فعالیت پرداختند. سرمایه‌ی اولیه‌ی بانک در ابتدای تأسیس، یعنی در سال ۱۸۵۶م. به مبلغ ۵۰۰/۰۰۰ لیره به وسیله‌ی سرمایه‌داران انگلیسی پرداخت گردید؛ ولی در سال ۱۸۶۳م با کمک سرمایه‌های فرانسوی به ۴/۱۰۰/۰۰۰ لیره افزایش یافته و ابتدا انتشار انحصاری اسکناس و به تدریج امتیازات دیگری از قبیل صندوق‌داری دولت را در کشور عثمانی

۱. مصطفی فاتح، پیشین، ص ۳۳۱

به دست آورد.^۱

در سال ۱۳۰۱، بانک عثمانی اقدام به تأسیس چندین شعبه در ایران (در تهران و شهرستان‌های غربی ایران) کرد. گرچه تسهیل روابط تجارتي و بانكي میان کشورهای ایران و عراق منظور اصلی این بانک در ایران بود، با وجود این علاوه بر کمک به توسعه‌ی روابط مذکور تا زمان انحلال به انجام کلیه‌ی معاملات بانكي اشتغال داشت.

ت) بانک روس و ایران

بانک روس و ایران در سال ۱۳۰۵ از طرف اتحاد جماهیر شوروی و به منظور تسهیل مبادلات بازرگانی بین دو کشور در ایران تأسیس گردید. اداره‌ی مرکزی این بانک در تهران بود و شعبی نیز در شهرستان‌های شمالی کشور افتتاح کرد. فعالیت‌های بانک روس و ایران از همان ابتدا محدود به انجام امور مالی مؤسسات بازرگانی وابسته به دولت شوروی در ایران و مبادلات بازرگانی بین دو کشور بوده‌است.

ث) بانک ملی ایران و سایر مؤسسات بانكي

پیشنهاد تأسیس یک بانک ایرانی قبل از مشروطیت و قبل از اینکه بانک‌های خارجی در ایران اقدام به فعالیت نمایند، توسط یکی از صرافان بزرگ در سال ۱۲۸۵ش (۱۸۷۹ م) به دولت داده شد. در سال مزبور، حاج محمدحسن امین دارالضرب ضمن اشاره به اهمیت بانک و تشریح نقش آن در پیشرفت امور صنعتی و اقتصادی کشورهای اروپایی، پیشنهاد تأسیس یک بانک ایرانی با سرمایه‌ی مشترک دولت و ملت را به ناصرالدین شاه داد. ولی متأسفانه پیشنهاد مزبور مورد توجه قرار نگرفت و چند سال بعد ابتدا بانک جدید شرق (۱۲۶۶ش) و سپس بانک شاهنشاهی ایران (۱۲۶۸ش) با امتیازات خاص تأسیس و به تفصیلی که گذشت به صورت بانک ناشر اسکناس ایران به فعالیت پرداخت و کنترل امور مالی و اقتصادی کشور را کم‌کم

۱. عبدالحمید اعظمی‌زنگنه، بانک، تهران، ۱۳۶۸، صص ۲۶۲-۲۶۴

در اختیار گرفت.

با استقرار مشروطیت، باز دیگر فکر ایجاد یک بانک ملی ایرانی و قطع نفوذ سیاسی و اقتصادی بانک‌های خارجی در مردم قوت گرفت و هنگام طرح یک فرضیه‌ی خارجی از طرف دولت در مجلس، نمایندگان ملت ضمن مخالفت شدید با استقراض از دول خارجی تشکیل یک بانک ایرانی را خواستار شدند و در حقیقت تأمین قرضه‌ی مورد تقاضای دولت از طریق تأسیس این بانک پیشنهاد گردید. به این منظور، برای تشویق و جلب سرمایه‌ی سرمایه‌داران ایرانی مقیم خارج کشور در آذر ماه ۱۳۸۵ «اعلان تأسیس بانک ملی» و در بهمن ماه همان سال اساسنامه‌ی آن با کلیه‌ی امتیازات اعطایی دولت جهت اطلاع عام منتشر شد.

ج) بانک کشاورزی

بنا بر ماده‌ی اول قانون اجازه‌ی تأسیس بانک ملی ایران، یکی از اهداف آن، پیشرفت امر فلاح و زراعت بود. چون ضمن ماده‌ی ۳ قانون اجازه‌ی تأسیس بانک ملی مقرر شده بود که چنانچه دامنه‌ی معاملات شعبه‌ی فلاحی بانک ملی توسعه‌ی فوق‌العاده یابد، به یک بانک مستقل تبدیل شود. لذا شعبه‌ی کشاورزی بانک ملی از این بانک تفکیک و به بانک مستقلی مبدل گشت.

ج) بانک اعتبارات ایران

این بانک در سال ۱۳۳۷ تأسیس شد و سرمایه‌ی اولیه آن دویست میلیون ریال بود که منقسم به بیست‌هزار سهم ده‌هزار ریالی گردید و ۴۹ درصد سهام آن متعلق به سهامداران خارجی بود. در این راستا، می‌توان به سایر بانک‌های تأسیس‌شده در کشور، شامل: بانک اعتبارات ایران، بانک اعتبارات صنعتی، بانک اعتبارات تعاونی و توزیع، بانک ایران و خاورمیانه، بانک بازرگانی ایران، بانک بین‌المللی ایران و ژاپن، بانک توسعه‌ی صنعتی و معدنی، بانک رفاه کارگران، بانک رهنی، بانک صادرات ایران

اشاره نمود که همگی نقش بسیار مهمی را در شکوفایی اقتصادی کشور بر عهده داشته‌اند.^۱

با تأسیس این بانک‌ها، سیستم بانکی کشور از لحاظ کمی توسعه‌ی زیادی یافت. در سال ۱۳۳۹ش تعداد کل بانک‌های کشور، ۲۷ بانک بود. از این تعداد ده بانک دولتی و هفده بانک خصوصی بودند. لذا سیستم بانکی نقش مؤثری را در اقتصاد کشور به عهده گرفت. علت گسترش ناگهانی سیستم بانکی این بود که در سال‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۳۱ش دولت از محل نفت درآمدی نداشت. لذا اقتصاد کشور بیش از پیش به وام‌ها و اعتبارات سیستم بانکی متکی شد. این امر موجب شد که بانکداری، برخلاف سایر رشته‌های اقتصادی، به سرعت گسترش یابد.

با گسترش شبکه‌ی بانکی نیاز به تدوین قوانین و مقررات جامعی را که ناظر بر عملیات پولی و بانکی کشور باشد، امری اجتناب‌ناپذیر شد. لذا نخستین قانون بانکداری در سال ۱۳۳۴ش به تصویب رسید. مع‌هذا به دلیل اینکه در طول دوران فعالیت بانک‌ها، صنعت بانکداری تنها از نظر کمی رشد یافته بود و از نظر کیفی تغییر زیادی نکرده بود، نظام بانکداری ایران به شدت تضعیف گردید و گسترش بیش از حد عملیات بانکی، کشور را رو به بحران می‌برد. لذا قانون بانکداری مورد تجدیدنظر قرار گرفت.

قوانین بانکداری

«اولین قانون بانکی کشور» در سال ۱۳۳۴ به تصویب کمیسیون‌های مشترک دو مجلس رسید و برای اولین بار مقررات خاصی برای تشکیل بانک و عملیات بانکی به اجرا گذارده شد. براساس این قانون بانک طبق مقررات عمومی تشکیل شرکت‌ها و قانون تجارت باید تأسیس شود. علاوه بر این هیئتی به نام هیئت نظارت بر بانک‌ها

۱. احمد مجتهد و علی حسن‌زاده، پیشین، ص ۱۶۳

برای نظارت و مراقبت در اجرای قانون بانکی و کنترل سازمان و عملیات اعتباری بانک‌ها به وجود آمد. اجازه‌ی تأسیس بانک، تعطیل بانک پس از تأسیس، اجرای سیاست پولی و اعتباری کشور، اجازه‌ی معاملات ارزی بانک‌ها و تنظیم مقررات خاص ناظر بر روابط بانک‌ها و مشتریان آنها به این هیئت محول شد. این قانون شامل پنج قسمت بود که به ترتیب به تأسیس بانک، سرمایه و اندوخته‌ی بانک‌های داخلی و خارجی، حدود عملیات بانک‌ها با اشاره به عملیات ممنوع و ذخایر قانونی، هیئت نظارت بر بانک‌ها، مقررات ناظر بر تطبیق وضع بانک‌های موجود با قانون بانکداری و مقررات مربوط به انحلال بانک‌ها اختصاص یافته بود. در سال ۱۳۳۹ قانون دیگری که جامع‌تر از قانون اولیه بود، به نام «قانون بانکی و پولی کشور» به تصویب دو مجلس رسید. این قانون تا ۱۸ تیرماه ۱۳۵۱ اجرا می‌شد که در تاریخ مزبور قانون جدید پولی و بانکی کشور به تصویب رسید و امروزه نیز بخش‌های عمده‌ای از آن مورد استفاده قرار می‌گیرد.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و برقراری جمهوری اسلامی ایران، لزوم استقرار نظام اقتصاد اسلامی به‌عنوان یکی از ضرورت‌های اساسی مطرح گردید. خون تعداد زیادی از جوانان کشورمان به منظور استقرار حکومت اسلامی و عدالت اسلامی بر زمین ریخته شد و هدف آنها تحقق عدالتی بود که علی‌این‌ابن‌طالب به خاطر آن شهید شد و نمی‌توانست و نمی‌خواست به قیمت از دست دادن آن بر مردم حکومت کند. در همین راستا بود که در مقدمه‌ی قانون اساسی آمده است:

«در تحکیم بنیادی اقتصادی، اصل، رفع نیازهای انسان در جریان رشد و تکامل اوست نه همچون دیگر نظام‌های اقتصادی، تمرکز و تکاثر و سودجویی؛ زیرا که در مکاتب مادی، اقتصاد خود هدف است و بدین جهت در مراحل رشد، اقتصاد عامل تخریب و فساد و تباهی می‌شود ولی در اسلام اقتصاد وسیله است و از وسیله انتظاری جز کارآیی بهتر در راه وصول به هدف نمی‌توان داشت. با این دیدگاه برنامه‌ی اقتصاد اسلامی فراهم کردن زمینه‌ی مناسب برای بروز خلاقیت‌های متفاوت انسانی است و بدین جهت

تأمین امکانات مساوی و متناسب و ایجاد کار برای همه‌ی افراد و رفع نیازهای ضروری جهت استمرار و حرکت تکاملی او برعهده‌ی حکومت اسلامی است.»

آن گونه که از متن فوق برمی‌آید، نظام اقتصادی اسلام دارای یک هدف نهایی است و آن هم تعالی انسان و انسان‌هاست. این نظام اقتصادی خود جزئی از یک نظام کلی‌تر و جامع می‌باشد که عبارت است از نظام جامعه‌ی اسلامی که در برگیرنده‌ی نظام اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و سایر علوم مربوط به تعالی انسان‌ها که دقیقاً در همه‌ی زمینه‌ها هماهنگ و در جهتی واحد می‌باشند؛ لذا هدف نهایی از نظام اقتصادی اسلام همان هدف اسلام یا نظام اقتصادی است. همه چیز حول محور خداوند تبارک و تعالی به منظور رشد و تعالی انسان به سوی کمال مطلق می‌باشد. اینکه اقتصاد وسیله است سخنی کاملاً درست و صحیح می‌باشد و هیچ‌گاه اقتصاد را نباید چیزی غیر از وسیله و ابزار دانست.

بانک‌ها و مؤسسات مالی یکی از مهم‌ترین نهادهای هر نظام اقتصادی است چرا که بانک‌ها با سازماندهی و هدایت دریاقت‌ها و پرداخت‌ها، امر مبادلات تجاری و بازرگانی را تسهیل کرده و موجب گسترش بازارها و رشد و شکوفایی اقتصاد می‌گردند. از طرف دیگر، با تجهیز پس‌اندازهای ریوی و درشت و هدایت آنها به سمت بنگاه‌های تولیدی و تجاری؛ اولاً، سرمایه‌های راكد و احیاناً منخرَب اقتصادی را تبدیل به عوامل مولد می‌کنند، ثانیاً دیگر عوامل تولید را که به جهت نبود سرمایه، بیکارند و یا با بهره‌وری پایینی کار می‌کنند، به سمت اشتغال کامل با بهره‌وری بالا سوق می‌دهند. بالاخره، بانک‌ها به‌عنوان یکی از عوامل مهم سیاست‌های پولی، مجریانی برای تصمیمات اقتصادی بانک‌های مرکزی می‌باشند و با قبض و بسط اعتبارات بانکی و هدایت وجوه از بخشی به بخش دیگر، گذشته از تثبیت اقتصاد در سطح کلان به تنظیم بخش‌های اقتصادی نیز می‌پردازند. البته بانک‌ها همیشه و در همه جا این عملکردهای مثبت و قابل قبول را نداشته‌اند. تاریخ بانکداری به‌ویژه در سده‌ی اخیر نشان می‌دهد که گاهی بانک‌ها وجوه و پس‌اندازهای مردم را از مراکز کم توسعه‌یافته،

جمع کرده و به مراکز توسعه یافته انتقال می دهند و به این ترتیب دور تسلسل عقب ماندگی مناطق یاد شده را تشدید می نمایند. کما اینکه گاهی با تجهیز پس اندازهای داخلی و انتقال آن به کشورهای دیگر - به علل و بهانه های مختلف - اقتصاد داخلی را با کمبود سرمایه مواجه می کنند.

با گسترش نظام سرمایه داری به ویژه صنعت بانکداری به کشورهای اسلامی. دولتمردان، بازرگانان، صنعتگران و صاحبان بانکها با مشکل ممنوعیت ربا مواجه و برای حل آن دست به دامن عالمان دین شدند. عالمان و اندیشمندان دینی در برخورد با این موضوع به دو گروه تقسیم شدند: گروهی با پذیرش نظام سرمایه داری و بانکداری ربوی در صدد ارائه تفسیری جدید از ربا برآمدند تا با معاملات بانکی سازگار باشد و گروه دوم ضمن پذیرش اصل پدیده ی بانک، در صدد برآمدند تا معاملات بانک را براساس آموزه های اسلام طراحی کنند که بانکداری بدون ربا نتیجه ی این تلاش ها بود.

شهید آیت الله سید محمد باقر صدر ضمن اذعان به نقش بانکها در تجهیز پس اندازهای راکد و تبدیل آنها به سرمایه های مفید و مولد تصریح می کند که بانک متعارف براساس سپرده گذاری و وام دهی بابت است که از نظر اسلام ربا و حرام است. وی در مقام پاسخ به گروه نخست از عالمان دینی که در صدد یافتن توجیهی برای مشروعیت بهره ی سپرده های بانکی هستند، به تفصیل استدلال می کند که سپرده هایی را که بانک های متعارف (ربوی) دریافت می کنند به معنای دقیق فقهی، سپرده نیستند؛ نه سپرده ی کامل و نه سپرده ی ناقص. بلکه آنها قرض هستند؛ در نتیجه بهره ای که سپرده گذاران دریافت می کنند، بهره ی قرض ربوی خواهد بود. براساس همین دیدگاه، شهید صدر برای پرکردن خلأ بانکداری متعارف در جوامع اسلامی، طرحی از بانکداری مبتنی بر آموزه های مالی اسلام ارائه می کند. شهید صدر بانکداری بدون ربا را در دو سطح متفاوت قابل طراحی می دانست:

الف) بانکداری بدون ربا در چارچوب نظام اسلامی؛ یعنی بانکداری بدون ربا در

جامعه‌ای حضور یابد که همه‌ی اجزا و عناصر آن براساس آموزه‌های اسلام برنامه‌ریزی شده است.

ب) بانکداری بدون ربا در چارچوب غیرنظام اسلامی؛ یعنی بانکداری بدون ربا در جامعه‌ای تأسیس شود که اجزا و عناصر آن براساس آموزه‌های اسلام برنامه‌ریزی نشده‌اند و بانکداری بدون ربا کنار بانک‌های ربوی و مؤسسه‌های پولی و اعتباری ربوی فعالیت کند.^۱

شهید صدر گوچه سطح مطلوب بانکداری بدون ربا را در چارچوب نظام اسلامی می‌داند، معتقد است که بانکداری بدون ربا در غیر آن نظام نیز قابل اجراست و نباید به بهانه‌ی عدم هماهنگی سایر اجزا و عناصر از اجرای بانکداری بدون ربا غفلت کرد. ایشان با توجه به اوضاع سیاسی - اقتصادی آن روز، طرح خود را برای چنین نظامی ارائه می‌کند.

بانکداری اسلامی مجموعه فعالیت‌هایی است که افزون بر عملیات بانکی اولاً رابطه‌ی میان سپرده‌گذار و بانک به‌نوعی تنظیم شود که خالی از ربا باشد و شائبه‌ی ربا در آن نباشد و ثانیاً موازین شرع مقدس اسلام در خصوص بیع‌ها، معاملات و ... رعایت شود. در عملیاتی که در بانکداری‌های دنیا به شکل عمومی اتفاق می‌افتد دو رابطه تعریف می‌شود: یکی رابطه‌ی سپرده‌گذار و دیگری رابطه‌ی که بانک در مصرف منابع برای تأمین مالی طرح‌هایی که مشتریان متقاضی آن هستند به آنها اختصاص می‌دهد. در این دو نوع نقل و انتقال پول اتفاق‌های بسیاری روی می‌دهد. حساسیتی که در بانکداری اسلامی وجود دارد این است که در هیچ یک از دو طرف معادله، نوع قرارداد و نوع نقل و انتقال پول و منابع به شکلی نباشد که ربا در آن ایجاد شود. به این ترتیب در بانکداری اسلامی ربا حذف شده و سود ناشی از فعالیت‌ها جای آن را می‌گیرد. تفاوت ربا و سود ناشی از معاملات، همان نکته‌ای است که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است؛ یعنی بیع و منافع آن را حلال و ربا با هر شکل را حرام

۱. محمد باقر صدر، بانکداری اسلامی، ترجمه ح. ا. خنجی، انتشارات الفتح، بی‌جا، بی‌تا، صص ۲-۲

می‌داند. به این ترتیب با حذف ربا باید به دنبال ابزار جدیدی در بانکداری اسلامی بود. نکته‌ی مهم در ابزارهای جدید این است که ابزارها چگونه با احکام غیرریبوی و احکام بیع منطبق و حلال باشد. اگر چنین عقودی را بتوانیم طراحی و نیازها را برطرف کنیم که ربایی در آن نباشد می‌شود گفت که در این عملیات بانکی ربا نیست، بنابراین به بانکداری اسلامی رسیده‌ایم.

اینک بیش از ۲۵ سال از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا در بانک‌های ایران گذشته است. این شیوه‌ی نوین بانکداری، در این مدت، همواره با مسائل و مشکلات بسیاری روبه‌رو بوده است که تا حدود زیادی از عهده‌ی رفع آنها برآمده و ضمن هموار کردن مسیر خود، توانسته است در سطح نسبتاً مطلوبی از عملکرد و کارایی تا آنجا پیش رود که به عنوان یک نظام جدید بانکی در سطح بین‌المللی مطرح گردد. نظام بانکداری بدون ربا در ایران حداقل از جهت توجه به مسئله‌ی حرمت ربا در اسلام و تلاش برای حذف آن از مناسبات و معاملات بانکی، از اهمیتی وافر و جایگاهی بسیار رفیع بین علما، اندیشمندان و توده‌ی مردم متدین و معتقد در داخل کشور و سایر ملل مسلمان برخوردار گشته است. با این حال بانکداری اسلامی همواره دارای چالش‌ها و مشکلات خاص خود بوده است. به زعم نویسنده بزرگ‌ترین مشکل بانکداری اسلامی در ایران این است که - علی‌رغم اینکه قانون بانکداری بدون ربا مصوب مجلس شورای اسلامی و تأیید شده از سوی شورای نگهبان بدون اشکال است - مردم غالباً فعالیت بانک‌ها را ربوی می‌دانند و معتقدند تنها اسم و عنوان و قالب کارها تغییر کرده است، ولی واقعیت کارها همان شیوه‌ی عملکرد بانک ربوی است. این تصور چه درست و چه نادرست باشد، زبان‌های فراوانی دارد. همان‌طور که در بخش‌های بعدی نیز عنوان خواهد شد استقرار کامل نظام بانکداری اسلامی نیازمند فرهنگ‌سازی و افزایش سطح آگاهی‌های مردم می‌باشد. فشار دولت بر روی بانک‌های تجاری و تخصصی و مؤسسات مالی و اعتباری برای اجرای قانون بانکداری اسلامی در شرایطی که مردم خواستار خدمات بانکی اسلامی نباشند، چندان مؤثر و راهگشا

نخواهد بود.

در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤالات هستیم: سیستم بانکداری اسلامی تا چه میزانی در نظام جمهوری اسلامی ایران اجرا شده است؟ اهداف، مبانی و ویژگی‌های بانکداری اسلامی چیست؟ رابطه‌ی بین بانکداری اسلامی و بانکداری متعارف چگونه است؟ موانع و مشکلات اجرای درست بانکداری اسلامی در ایران کدام‌اند؟

در فصل اول پژوهش به‌طور مفصل به بحث ربا از منظر فقهی، حقوقی و اقتصادی پرداخته شده و نظرات مختلف پیرامون ربا را مورد بررسی قرار داده‌ایم و سعی کرده‌ایم در پرتو نظرات فقهی امام خمینی (ره) و شهید آیت‌الله محمدباقر صدر به جمع‌بندی مناسبی برسیم. در فصل دوم ویژگی‌های اساسی بانکداری اسلامی را بررسی کرده‌ایم. در فصل سوم به مطالعه‌ی تطبیقی بانکداری اسلامی و بانکداری ربوی پرداخته‌ایم و دو نظام بانکی را در حوزه‌های مختلفی نظیر: مبانی هستی‌شناختی، نحوه‌ی عمل، تجهیز و تخصیص منابع و ... مقایسه نموده‌ایم. در فصل چهارم عملکرد بانکداری اسلامی از سال ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۵ را مورد مذاقه قرار داده و سیر اعطای تسهیلات بانکی در هر یک از عقود اسلامی را نشان داده‌ایم. در این فصل با تفکیک عقود اسلامی به عقود با بازدهی ثابت و متغیر و بررسی میزان تسهیلات اعطایی در این دو دسته از عقود به قضاوت درباره‌ی عملکرد بانکداری اسلامی نسیسته‌ایم و در نهایت نتیجه‌گیری پایان‌بخش این پژوهش می‌باشد.